
Syndrom odcizeného rodiče a porozvodová adaptace

Pavlát J.¹, Janáčková L.²

Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN, Praha,
přednosta prof. MUDr. J. Raboch, DrSc.¹
Ústav psychologie LF MU, Brno²

SOUHRN

Tam kde v rozvodových případech je přítomen konflikt a animozita, lze pravidelně nalézt určitou míru programování dětí. Hovoří se o syndromu odcizeného rodiče, poruše, při níž dítě pohlíží na jednoho rodiče jako na zcela kladného a na druhého jako na zcela záporného. Tento syndrom se vyskytuje stále častěji od doby, kdy byl zpochybněn názor, že jediným vhodným pečovatelem po rozvodu je matka.

Porozvodová situace je náročná a složitá, časté jsou zdravotní komplikace, zhoršení kvality života. Časté je odpírání styku dítěte s nerezidenčním rodičem a popouzení dětí. Rozvoj syndromu odcizeného rodiče je možné považovat za zvláště nepříznivý vývoj porozvodové situace.

Pozice nerezidenčního rodiče je velmi slabá, rezidenční rodič má v možnosti popouzet proti němu účinný nástroj jak ho řídit a trestat. Proti takovému jednání neexistuje účinná obrana, nerezidenčnímu rodiči nezbývá než tento fakt akceptovat a jednat defenzivně a takticky. Toho jsou schopny jen zdravé osobnosti. Mezi rodiči zapojenými v porozvodových sporech je nicméně porucha osobnosti častá.

Klíčová slova: rozvod, syndrom odcizeného rodiče, rodičovský konflikt, narušování návštěv dětí, rodičovské soudní spory, porucha osobnosti.

SUMMARY

Pavlát J., Janáčková L.: Parental Alienation Syndrome and Post Divorce Adaptation

In cases of post divorce conflicts and animosity regularly some degree of programming of children can be found. We can speak about parental alienation syndrome. In case of this disorder the child takes one of the parents for absolutely positive and the second one as for absolutely negative. This syndrome can be found more frequently since the mother is no more taken for the only suitable caregiver.

Post divorce situation is complicated and demanding the deterioration of health is often, quality of life decreases. Child visitation interference is frequent as well as manipulation of children. The parental alienation syndrome can be viewed as the most negative consequence of post divorce conflicts.

Situation of non-residential parent is very weak as residential parent has in child manipulation an effective instrument to take control of the other parent and to punish him. There is no effective defence against such an action. Non residential parent has no other choice then to accept this situation and to act defensively and tactically. Only healthy personalities are able to behave in this way. Parents involved in post divorce conflict suffer nevertheless very frequently from personality disorders.

Key words: divorce, parental alienation syndrome, parental conflict, child visitation interference, parental litigation, personality disorder.

Čes. a slov. Psychiat., 103, 2007, No. 3, pp. 131–135.

Clawar a Rivlin [2] uvádějí, že tam kde v rozvodových případech je přítomen konflikt a animozita, lze pravidelně nalézt určitou míru programování dětí. Hovoří o syndromu odcizeného rodiče, poruše, při níž dítě pohlíží na jednoho rodiče jako na zcela kladného a na druhého jako na zcela záporného.

Gardner [6] konstatuje, že od začátku osmdesátých let se tento jev, který se dříve vyskytoval jen ojediněle, začal objevovat častěji. Podle něj se

vyskytuje především u dětí, které se zúčastnily vleklých soudních sporů o opatrovnictví. Nyní je ve Spojených státech již tak rozšířen, že je pozorován u 90 % takových dětí. Má za to, že pro náhlé rozšíření syndromu existují dva hlavní důvody. Za prvé: od poloviny sedmdesátých let se předpokládá, že matka je vhodnějším a lepším opatrovníkem dítěte, začal považovat za „sexistický“. Rozhodnutí o opatrovnictví se mělo týkat výhradně schopností starat se o dítě, a ne pohlaví rodiče. Tento koncept

se stal známým jako presumpce „pro dítě to nejlepší“. Za druhé: od konce sedmdesátých a začátku osmdesátých let vzrůstá popularita společné péče. Ustanovení jednoho rodiče jediným opatrovníkem a druhého pouhým návštěvníkem se začalo považovat za nerovnoprávné. Společná péče měla představovat spravedlivější rozdělení zodpovědnosti o dítě a času s ním stráveného. Obě tato opatření však způsobila, že se konečné rozhodnutí o porozvodové péči stalo těžko předvídatelným a značně nejistým. Rodiče, aby zlepšili své šance na vítězství v soudním sporu, začali své děti mnohem častěji programovat a popouzet. Děti samy se přidaly k jimi preferovanému rodiči, aby zachovaly situaci, která se jim zdála nejvýhodnější.

Vylučujícím kritériem syndromem odcizeného rodiče je podle něj oprávněné zavržení rodiče. Protože syndrom odcizeného rodiče se rozvíjí v situaci vzájemné animozity a boje mezi rodiči, je nicméně zřejmé, že je často obtížné toto vylučující kritérium aplikovat dostatečně spolehlivě.

Proč je porozvodová situace tak obtížná a proč tak často dochází k vážným těžkostem ve styku s dětmi, ke sporům o svěřeni do péče, které pak vedou k rozvoji syndromu odcizeného rodiče?

Obecně je v celé společnosti velmi zřetelná destabilizace rodiny a základních rolí, nepochybnitelnosti práv a povinností otce, matky a dalších. Je možné rodiny střídat, mít nového tatínka, je možné děti opustit, rodiče vyměnit.

Regulativní funkce vzájemných ohledů, morálních zásad, zákonů a soudních rozhodnutí slábnou. Lidé nerespektují rozhodnutí soudů, zákony, tam, kde neexistují efektivní sankce. Soudy užívají zákonné sankce jen velmi výjimečně a neochotně. Tato skutečnost je obecně známá.

Lze také sotva očekávat, že ti kdo nebyli ochotni spolupracovat v relativně příznivé konstelaci manželství, budou dobře spolupracovat za mnohem nepříznivějších porozvodových podmínek.

Je také přesvědčivě doloženo [5], že rozvod představuje značnou psychickou zátěž a má negativní dopad na zdravotní stav a kvalitu života všech zúčastněných. Titíž autoři doložili, že porozvodová adaptace postupuje pomalu a je často i po dlouhé době špatná. Psychická kondice v období po rozvodu je tedy často nepříznivá.

Porozvodová situace obecně je složitá, protože intervenují další osoby – milenci, noví manželé, jejich děti apod., které často mají nepřehledné motivy a zájmy a cíle. Ke konstruktivnímu zvládnutí prozvodové situace je nicméně třeba, aby všichni zúčastnění měli jeden primární cíl – prosperitu dítěte a styk obou rodičů s ním. Jakmile jsou ve hře jakékoli jiné cíle, jako na příklad spravedlnost, vlastní sebevědomí, sebeúcta, odplata, zájmy nové rodiny apod., situace se stává těžko řešitelnou.

Navíc ten kdo o dítě pečuje, má s ním dost práce a povinností, a z toho často vyvozuje, že zásluhy

mu dávají výlučná práva, má pocit, že práva nerezidenčního rodiče jsou nezasloužená, formální. Zvláště u malých dětí je pro rezidenčního rodiče obtížné dávat dítě z vlastních rukou, které jsou často považovány za jediné kompetentní, bezpečné a podobně.

Nespolupráci napomáhá i to, že placení alimentů ze strany nerezidenčního rodiče ze zákona nijak nesouvisí s chováním rezidenčního rodiče, například s dodržováním styků s dětmi. Rezidenční rodič nemusí spolupracovat, peníze dostane tak jako tak.

Je také třeba uvědomit si, že rezidenční rodič má tím, že může rozhodovat o dítěti, v rukou značnou moc. Může svého bývalého partnera „řídít“, manipulovat s ním tak, jak v manželství nemohl. Zkušenost říká, že jen málokdo dokáže mít moc a nijak ji nevyužívat. Mít v péči dítě, které má rád i nerezidenční rodič, představuje neodolatelnou příležitost. Většinou je využívána.

To, jak bude rezidenční rodič „řídít“ svého bývalého partnera, závisí na mnoha faktorech, nejsilnější faktor je jeho osobnost. Především anomální a psychopatické osobnosti mistrně zvládají ovlivnění dítěte, protože jím chybí ohled na duševní zdraví dítěte. Manipulace dítěte je tak efektivní prostředek, že k němu sáhnou i ti, kdo jsou schopni mravního citění – v situaci boje je cenou ohrožení blaha dítěte za zisk nástroje proti nerezidenčnímu rodiči. Cenu tohoto nástroje a oprávnění jeho vytvoření je možné si velmi dobře racionalizovat. /Nerezidenční rodič dítěti škodí a pod./

Reakce na poškozování otcovských či mateřských práv jsou velmi silné – jde o porušování vitálního pouta rodič – dítě. Ve hře jsou silné emoce. Ohrožování vztahu k dítěti a práva na ně budí silné bojovné nastavení, agresí. Je to podle všeho biologicky zakotvená reakce, za normálních podmínek zcela funkční. Je nicméně kontraproduktivní ve vztahu mezi rozvedenými rodiči. Vede k eskalaci nepřátelství.

V jakémkoli sporu je nerezidenční rodič v krajně nevýhodné situaci – ve věci styku s dítětem je odkázán na dobrou vůli rezidenčního rodiče: pokud je styk s dítětem mařen a nerezidenční rodič hledá nápravu prostřednictvím nějaké úřední intervence, pak má rezidenční rodič vždy možnost dítě proti němu popudit. Žádná instituce mu v tom nemůže zabránit. V situaci vyhrocených sporů se pak rozvíjí syndrom odcizeného rodiče různé intenzity, který podle Gardnera se vyskytuje u téměř 90 % případů vleklých opatrovnických sporů.

O některých dalších nepříznivých následcích nezvládnuté porozvodové situace referují například Schüller, Prokopec a Dytrich [15]. Ve svém souboru našli překvapivě vysoký počet otců, kteří se s dětmi nestýkají vůbec. Zejména mladé ženy do 23 let věku odpovídaly, že se otec s dítětem pro rozvodu nestýká vůbec (40 %) nebo zcela nepravidelně (21 %). S růstem věku však roste počet klad-

ných odpovědí, že se otec s dítětem stýká jednou či vícekrát týdně

Ženy v jejich souboru potvrzují otevřené porozvodové konflikty ve 13 %, muži ve 21 %. Podíl dětí, které se přiklání jen k jedné straně je v jejich souboru značný: podle údajů žen je to 55 % a podle údajů mužů 40 %. Skutečnost, že téměř každé druhé dítě má vypěstován k jednomu z rodičů více či méně hostilní vztah (většinou k otci), případně se od něj odvrací vůbec, považují za velice znepokojivou.

Kressel [10] odhaduje, že asi 40 % matek s dětmi svěřenými do výchovy odírá otcům návštěvy dětí, aby ho potrestaly. Arditti [1] sděluje, že z jeho vzorku 125 rozvedených otců 50 % referovalo o narušování návštěv dětí jejich matkami. Turkat [16] konstatuje, že manipulace dětí, narušování rodičovských návštěv a nepřátelské akce proti druhému rodiči jsou sice časté, nežádoucí a nedovolené, ale je jen málo prostředků jak jím zabránit.

Můžeme shrnout, že porozvodová situace tam, kde jsou děti, je komplikovaná, náročná a velmi často je špatně zvládána. Vztah nerezidenčního rodiče s dětmi je velmi často narušen, styky s dětmi jsou často mařeny.

Jak můžeme popsat porozvodovou situaci? Jaké chování je adaptivní? Jaká osobnost je ho schopná?

Černá [3] a někteří naši autoři, zabývající se problematikou odcizeného rodiče, zastávají názor, že situaci, kdy jsou mařeny styky s dítětem a nebo se rozvine syndrom odcizeného rodiče, je třeba z úřední moci situaci napravit či usměrnit a kritizují naše soudy za malou ochotu v takových situacích razantně zasahovat. V rámci některých manželských poraden nicméně již byly vytvořeny pracovní skupiny, které se touto problematikou zabývají a kam soudy mají možnost rodiče a děti postižené syndromem odcizeného rodiče odkazovat.

Jiní naši autoři pak zastávají názor, že nespravedlivost může být osudová a neodvratitelná [14] a že odcizený otec má rezignovat, vzchopit se a jít dál vlastní cestou. Zápas o děti, který zahltí osobnost rodiče a stane se jeho životní náplní, považují za krajně nepříznivou možnost. Oproti tomu z Warshakovy práce [17] je zřejmé přesvědčení, že lidské vztahy, křivdy a nespravedlnost lze napravit, pokud postižený má dostatek prostředků na dobrého terapeuta a advokáta.

Zastáváme názor, že nerezidenční rodič by si okolnost, že jeho pozice je velmi slabá, měl uvědomit. Tento fakt musí akceptovat a musí mu podřídit své jednání. Nemůže doufat, že najde jakoukoli možnost jednání z pozice síly. Jedinou efektivní strategií je udržet co nejlepší vztah s matkou; ustupovat, projevovat trpělivost, vyhýbat se konfrontaci. Jediným cílem mu musí být prospěch dítěte a styk s ním. V žádném případě neudržování či budování vlastní pozice.

Překvapivě velký počet především mladých otců

ze souboru Schüllera, Prokopce a Dytricha, kteří se nestýkají se svými dětmi, tuto skutečnost lze interpretovat také jako reakci na porozvodové obtíže ve styku s dětmi.

Pokud nerezidenční rodič věří v možnost efektivního zásahu z vnějšku, ve spravedlnost, v možnost vynucení práv, mýlí se. Eventuálně je jeho snaha dovolávat se arbitra podmíněna jeho osobností. Z rozboru osobnosti rozvádějící se ženy a jejího muže víme, že nejčastěji je opouštěn muž neúspěšný a muž sahající k agresivnímu jednání. Rozvádějící se ženy jsou nečastěji ženy schopné, asociální či ženy protestující, v submisivní pozici [13]. Rezidenční rodič má v ovlivňování dítěte velmi efektivní zbraň a sáhne k ní tím spíše, čím je její osobnost vzdálenější normalitě. Ale sáhne k ní i normální osobnost, zvláště za situace, kdy nerezidenční rodič sáhne k agresivnímu jednání.

Je tedy zřejmé, že adaptivní jednání předpokládá schopnost klidně zhodnotit situaci a volit adekvátní strategii. Tuto schopnost je třeba projevit v situaci, kde jsou ve hře velmi silné emoce. S určitou mírou zjednodušení lze shrnout, že adaptivní strategií je ústup a sbírání malých zisků. To může znamenat udržet kontakt s dítětem, jakkoli minimální, až do doby, kdy to samo bude schopno zhodnotit situaci. Zcela neadaptivní, jak o tom svědčí jak klinické zkušenosti tak nálezy systematictějších studií, je neústupné, bojovné či dokonce agresivní jednání. To ve svém důsledku často vede až k rozvoji syndromu odcizeného rodiče. Tento syndrom lze považovat za zvláště nepříznivé, maligní vyústění porozvodové situace.

Někteří autoři za nutnou podmínku jeho rozvoje považují porozvodový konflikt a animozitu. Je nicméně dobře možné, že se vyvine i tam, kde tato podmínka není splněna, kde rezidenční rodič vykazuje výraznou psychopatologii. Je zřejmé, že o takových případech se nedozvídáme, protože nejsou předmětem sporů, do nichž zasahují soudy a znalci.

Jak jednotliví autoři hodnotí osobnost rodičů v situaci syndromu odcizeného rodiče?

Garrity a Bari [7] konstatovali, že preferovaný rodič vykazuje poruchy duševního zdraví častěji než rodič nepreferovaný.

Lampel [11] nepotvrdila hypotézu, že preferovaný rodič bude vykazovat poruchy duševního zdraví častěji než nepreferovaný rodič, nicméně míra psychického narušení obou rodičů angažovaných v syndromu spojenectví byla větší než rodičů bez tohoto syndromu.

Johnston a Roseby, [9] popisují, že manipulující rodič se často cítí odmítnut, osaměle, často v důsledku nechtěného rozvodu. V chronickém zármutku se obrací ke svému dítěti jako ke zdroji podpory a společnosti, jako ke spojenci proti nepřátelskému světu a nápravě vlastního sebehodnocení.

Popisují, že odmítaný rodič je často poněkud neempatický ve vztahu k dítěti a k hostilitě druhého rodiče může přispívat vlastní hostilní reakcí a umíněným vyhledáváním styku s dítětem. Dunne a Hendrick [4] konstatovali, že tento syndrom lze připsat patologii manipulujícího rodiče a patologii jeho vztahu s dítětem a nemusí znamenat dysfunkci odmítaného rodiče a jeho vztahu s dítětem.

Warshak [17] doporučuje, aby rodiče, vedoucí spor o svěření dětí do péče, si opatřili dobré advokáty a dobré terapeuty, protože je pro ně nemožné vyhrocenou situaci právně i zdravotně zvládnout samostatně. Uvádí nicméně, že v určitém okamžiku může být jediným rozumným řešením zanechat snah o opětovné sblížení s dětmi, nebo tyto snahy alespoň odložit.

Dunne J. a Hendrick M. [4] uzavírají, že jejich studie naznačuje, že dosavadní znalosti nejsou takové, aby bylo zřejmé jaké druhy intervencí vedou k žádoucímu funkčnímu vztahu s oběma rodiči, a to zvláště v tak vyhrocených případech, které studovali.

Dosavadní práce tedy naznačují, že oba zúčastnění rodiče často vykazují poruchy duševního zdraví, odmítaný rodič je často poněkud neempatický ve vztahu k dítěti a k hostilitě druhého rodiče může přispívat vlastní hostilní reakcí a umíněným vyhledáváním styku s dítětem.

Dosavadní práce nacházejí mezi rodiči angažovanými v porozvodových konfliktech velké množství poruch osobnosti. (Například Hauser, [8], Kressel a spol. [10]).

Podle naší zkušenosti vedou porozvodové konflikty k dekompenzaci osobností, které byly v minulosti celkem uspokojivě adaptované a které nesplňovaly kritéria pro diagnózu poruchy osobnosti. (Stabilní maladaptivní vzorce chování zahrnující různé oblasti chování, s problémy v adaptivní společenské aktivitě a v dosahování žádoucích cílů.)

Zvláště v situaci, kdy se rozvinul syndrom odcizeného rodiče, se setkáváme s případy, kdy postižený /zatím jsme se setkali jen s muži/ nezávládně obtížnou porozvodovou situací, nedovede vyhodnotit situaci a volit vhodnou strategii a dostane se na

trajektorii prohry. Jeho osobnost, kterou bychom mohli označit za premorbidně vulnerabilní, se postupně dekompenzuje tak, že ve výsledku není schopen dobré adaptace nejen partnerské, ale ani pracovní a zabydlí se v debaklové situaci. Často k takovému vývoji situace vede spolupráce s právníkem.

Platí obecně, že zdravá osobnost si dokáže prohru uvědomit, akceptovat a začít hrát znovu na příznivějším místě. Dokáže včas rozpoznat, kdy nelze vyhrát a kdy je třeba opustit pole. Eventuálně pokračovat, nicméně v žádném případě s vizí výhry. Zdravá osobnost dokáže volit strategii malých zisků, nesázet na velkou, vše napravující výhru. Je nicméně zřejmé, že bez velké dávky konstruktivní lhostejnosti vůči urážkám a zraňování je strategie velkého ustupování a malých zisků často velmi frustrující.

Prohru si neuvědomit, neakceptovat, neodejít, ale setrvat a hrát dál s vizí konečné výhry, znamená začátek řady dalších proher. Debaklový hráč hraje dál, nicméně se stále horšími kartami v rukou. Výsledkem je konečná ruinace.

Z hlediska mužské biologické strategie je nejkonstruktivnějším řešením porozvodové situace založit další rodinu a mít další děti. Literatura nicméně dokládá, že druhé rodiny jsou ještě méně stabilní než rodiny první.

Poznámka k termínu odcizený rodič:

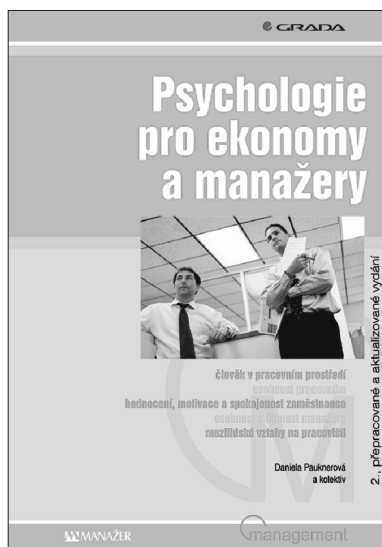
Mezinárodní klasifikace duševních chorob DSM IV nezná takovýto syndrom. Americká psychiatrická asociace, odborný garant DSM, nepovažuje parental alienation syndrom za psychickou poruchu a neuvažuje o jeho zařazení mezi psychické poruchy z důvodů omezené validity výzkumů na toto téma. Pojem parental alienation syndrom je tedy kontroverzní. Spíše než diagnostickou jednotkou je popisem situace mezi rodiči a dítětem /dětmi / ve sporech o styk s dítětem a o svěření do péče. Lze mu také namítnout, že jeho používání je z hlediska zájmu dítěte kontraproduktivní - vede k akcentu na právo odmítaného rodiče domoci se nápravy, často i za cenu přinejmenším problematického postupu.

LITERATURA

1. **Arditi, J. A.:** Factors relating to custody, visitations, and child support for divorced fathers: An exploratory analysis. J. Div. Remarr. 17, 1999, pp. 23-42.
2. **Clawar, S. S., Rivlin, B. V.:** Children held hostage: Dealing with programmed and brainwashed children. Chicago, 1991, American Bar Association.
3. **Černá, P.:** Rozvod, otcové a děti. Praha, 2001, Eurolex Bohemia.
4. **Dunne, J., Hedrick, M.:** The parental alienation syndrome: An analysis of sixteen selected cases. Journal of Divorce and Remarriage, 21, 1994, pp. 21-37.
5. **Dytrych, Z., Schüller, V., Prokopec, J.:** Rodinný rozvrat a psychiatrická nemocnost. Československá psychiatrie, 82, 1986, 2, s. 82-86.
6. **Gardner, R. A.:** Syndrom odcizeného rodiče. Praha, 1996, Ministerstvo práce a sociálních věcí.
7. **Garrity, C. B., Bari, M. A.:** Caught in the middle: Protecting the children of high-conflict divorce. Lexington, 1994, Lexington Books.
8. **Hauser, B. B.:** Custody in dispute: Legal and psychological profiles of contesting families. Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 24, 1985, pp. 575-582.

9. **Johnston, J. R., Roseby, V.:** In the name of the child: A developmental approach to understanding and helping children of conflicted and violent divorce. New York, 1997, Free Press.
10. **Kressel, K., Jaffe, N., Tuchman, B.:** A typology of divorcing couples: Implications for mediation and the divorce process. *Family Process*, 19, 1980, pp. 101-116.
11. **Kressel, K.:** The Process of divorce. New York, 1985, Basic Books.
12. **Lampel, A. K.:** Children's alignment with parents in highly conflicted custody cases. Los Angeles, 1996, Family and Conciliation Courts Review.
13. **Pavlát, J.:** Rozvádějící se žena. Andragos, sborník k 10. výročí MP v Mělníku. Mělník, 1990.
14. **Plaňava, I.:** Jak se nerozvádět. Praha, 1994, Grada publishing.
15. **Schüller, V. , Prokopec, J., Dytrych, Z.:** Dítě jako „objekt“ v rozvodovém procesu. *Demografie*, 27,1985, 3, s. 221–227.
16. **Turkat, I. D.:** Child visitation interference in divorce. *Clinical Psychology Review*, 14, 1994, pp. 737-742.
17. **Warschak, R. A.:** Rozvodové jedy. Praha, 2000, Triton.

PhDr. Josef Pavlát
Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN
Ke Karlovu 11
128 00 Praha 2
e-mail: jpav@lf1.cuni.cz

PSYCHOLOGIE PRO EKONOMY A MANAŽERY

2. přepracované a aktualizované vydání

Daniela Pauknerová a kolektiv

Zcela přepracované a aktualizované vydání čtivé publikace z pera autorek z katedry psychologie a sociologie řízení VŠE v Praze přichází na trh s novou, výrazně přehlednější strukturou textu. Dozvíte se, jak pracovní prostředí ovlivňuje výkon a výkonnost člověka, jeho spolehlivost a únavu i jak pracovní prostředí a režim práce pro člověka optimalizovat. Dále se seznámíte s tím, jak osobnost člověka ovlivňuje jeho předpoklady pro práci, jak vybírat pracovníky na základě poznání jejich osobnosti, jak lze pracovníky motivovat a zvyšovat jejich pracovní spokojenost.

Velká pozornost je v knize věnována mezilidským vztahům na pracovišti – osobnosti a působení manažera, komunikaci v organizaci,

stimulaci, motivaci a hodnocení pracovníků a fungování pracovní skupiny. V knize jsou vysvětleny také základní psychologické pojmy, přiblíženy základní psychologické směry a metodologie.

Srozumitelný a čtivý text je doplněn zajímavými příklady. Kniha je určena zejména studentům vysokých škol, manažerům, personalistům, lektorům a psychologům.

Vydalo nakladatelství Grada Publishing a.s., B5, brožovaná vazba, 256 stran, cena 268 Kč, 426 Sk, ISBN 80-247-1706-9, kat. číslo 3161

Objednávku můžete poslat na adresu: Nakladatelské a tiskové středisko ČLS JEP, Sokolská 31, 120 26 Praha 2, fax: 224 266 226, e-mail: nts@cls.cz